

«RAMUZ SHAX» DÁSTANÍNDA QOLLANÍLGAN LEKSIKALÍQ ANTONIMLER

G. Allambergenova

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasınıń docenti (Phd)

Shaxiyda Ibadullayeva

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 1-kurs magistrantı

***Annotaciya.** Qaraqalpaq tili leksikalıq jaqtan júdá bay. Bunı ásirler dawamında áwladtan-áwladqa miyras bolıp qalǵan 100 tomliq folklorlıq shıǵarmamız dálilleydi. Folklorlıq shıǵarmaların ishinde eń kólemlisi dástanlar bolıp esaplanadı. Dástanların tilin izertlew, ondaǵı leksikalıq birliklerge analiz jasaw hám házirgi qaraqalpaq ádebiy tili menen salıstırıp úyreniw búginniń áhmiyetli wazıypalarınan esaplanadı. Bul maqalada «Ramuz shax» dástanındaǵı leksikalıq antonimlerge toqtap ótildi hám olardıń qollanıw ózgeshelikleri házirgi qaraqalpaq ádebiy tili, sonday-aq qubla dialekti menen salıstırıp izertlenildi.*

***Tayanısh sózler:** lingvofolkloristika, antonimler, leksikalıq antonimler, ádebiy til, awızeki sóylew tili, dialekt.*

Qaraqalpaq tilinde sózler ózine tán mánileri menen ayrılıp turadı. Solardıń biri mánilik jaqtan óz ara qarama-qarsı bolıp qollanılatuǵın antonim sózler bolıp esaplanadı. Antonimler – qaraqalpaq til biliminde az izertlengen máselelerdiń biri. Bul boyınsha iri kólemdegi arnawlı izertlew jumıslar az. Biraq bunnan qaraqalpaq tilindegi antonimler ulıwa izertlenbedi degen juwmaq shıqpawı tiyis. Sebebi bul máselege arnalǵan eń dáslep E.Berdimuratovtıń qaraqalpaq tiliniń leksikologiyasına arnalǵan miynetlerin [4], ilimpaz A.Bekbergenovtıń [3], M.Qudaybergenov hám T.Bashirovtıń [7], sonday-aq izertlewshi Sh.Xojanovtıń antonim sózlerge arnalǵan monografiyasın [9] atap kórsetiwimizge boladı.

Xalıq dástanlarında qollanılgan antonimler haqqında Sh.Abdinazimovtıń hám A.Abdievtıń [1] ilimiy miynetlerinde dástanlar tilinde qollanılgan antonimler ilimiy-teoriyalıq jaqtan analizlengen.

Lingvofolkloristika tarawında házirgi kúнге shekem «Ramuz shax» dástanınıń tili haqqında ilimiy jumıslar alıp barılǵan joq. Dástanniń tili leksikalıq birliklerge júdá

bay bolıp, fonetikalıq hám morfologiyalıq jaqtan házirgi qaraqalpaq tilinen birqansha ózgeshelikke iye bolıp keledi. Atap aytqanda, dástanda antonim sózler jiyi qollanılǵan. Sol sebepli, biz bul maqalada «Ramuz shax» dástanında qollanılǵan leksikalıq antonimlerge toqtap ótemiz.

Qaraqalpaq tilinde antonimler leksikalıq, grammatikalıq hám kontekstlik bolıp bólinedi. Dástan tilinde leksikalıq antonimler ónimli jumsalǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Olardıń ańlatıp kelgen leksikalıq mánileri de bir-birinen ózgeshelikke iye. Sonday-aq olar fonetikalıq jaqtan da házirgi qaraqalpaq tilinen biraz ayırmashılıqqa iye.

Leksikalıq antonimler degende biz hárbir tilde sóylewshiler tárepinen antonimler retinde qabıl etilgen qarama-qarsı mánige iye sózlerdi túsineміz. Bular leksika-semantikalıq paradigmanıń eń shetki tochkalarında dóreydi. Sonlıqtan da, olar arasındaqı qarama-qarsı máni júdá ayqın seziledi. Mısalı, «jaqın» degen sózdi aytıwdan onıń antonimi «uzaq», «alıs» sózleri tezden oyımızǵa túsedi. Leksikalıq antonimler mine, sonıń ushın bir-birinen ğarezli ómir súredi.

Shúkir etgil Qudaǵa, úmit úzmáńiz,
Quda bersa asan, qıyın bilmáńiz,
Biyfarzand qaldım deb úmit úzmáńiz,
Túniw-kúni, shaxım, yıǵlab oturma [6].

Dástannan alınǵan bul mısalda asan hám qıyın sózleri óz ara qarama-qarsı mánide qollanılǵan. Asan – orınlaw ushın ózimizge ańsat, qolımızdan keletuǵın, yaǵnıy insan ózi birewdiń járdemisiz-aq isley alatuǵın, jeke óziniń shaması jetetuǵın jumıstıń, al qıyın – adamnıń jalǵız ózi orınlay almaytuǵın, basqalardan járdem bolmasa islewi múmkin emes bolǵan istiń qásiyetin bildirip kelgen kelbetlik sózler. Asan sózi házirgi qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde awızeki sóylewde qollanıladı da, arqa dialektte hám ádebiy tilde qollanılmaydı. Ádebiy tilde asan sóziniń ornına ańsat sózi jumsaladı. Bul sóz házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinen leksikalıq jaqtan ayırmashılıqqa iye.

Endi zárre kónlim hıyal áyleme,
Yaxshı úmidińni yaman áyleme,
Qayǵı shekip yaman ahıy oylama,
Qılma kónlim endi zárre gúmanıy [6].

Bul mısaldaqı yaxshı hám yaman kelbetlikleri de leksikalıq antonimge kiredi. Yaxshı sózi – unamlı mánini ańlatsa, yaman sózi – unamsız túsinikti

qáliplestiredi. Keltirilgen qatarlarda bul antonim sózler úmit degen atlıq sózdi sıpatlap kelgen. Sóylewshi óz monologı menen ózine bul antonimler arqalı «Gúman iymanan ayıradı» degen xalıq naqılın eskertpekshi de bolǵan. Bul sózlerdiń házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanıwı fonetikalıq jaqtan ózgeshelikke iye. Professor D.Nasırov hám O.Dospanovlardıń avtorlıǵındaǵı «Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi»nde: *Arqa dialekttegi sóz basındaǵı «j» dawıssızınıń ornına qubla dialektte til ortası juwısıńqı «y» dawıssızı ónimli qollanıladı: jaqsı – yaqshı, jaban – yaban, jaz – yaz, jaman – yaman, jas – yash* dep eki dialekt arasındaǵı fonetikalıq ózgeshelikti dálillegen[8]. Bul antonimler házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde jaqsı hám jaman kórinisinde qollanıladı.

Kúnde-kúnde, janım, sahra keterseń,
Neshshe begler bilen shikar eterseń,
Kim dost, kim dushman, anı bilerseń,
Kóp erur dushmanıń Kárráyx sháhrinde [6].

Bul mısaldaǵı «dost» hám «dushman» sózlerin alıp qarayıq. Kórip turǵanımızday, eki sózdiń seslik qurılısı birdey emes. Ańlatatuǵın mánisine kelsek «dos» degende biz ózimizge jaqın, sırlas qayǵı-quwanışımızdı ortaqlasatuǵın adamdı túsinemiz, al «dushpan» degende bizde jek kóriwshilik sezimi oyanadı. Ózimizge barlıq jaǵınan qarsı turıwshı adamdı túsinemiz. Demek, antonimlerdi aytqan waqtımızda biziń oyımızda qarama-qarsı túsinipler payda boladı. Bul sózler de qaraqalpaq ádebiy tilinen seslik jaqtan ayırmashılıqqa iye. Ádebiy tilde dos hám dushpan formasında qollanıladı.

Kishiga zulım etme, alma qarǵışın,
Yıǵlasa, ǵarıybniń eshit nalışın,
Mágar qoldan kelse pitker sen ishin,
Duwa alǵıl, janiń salamat bolsın [6].

Bunda qarǵış hám duwa sózleri antonimlik mánide qollanılgan. Qarǵış qaraqalpaq ádebiy tilinde ǵarǵıs, duwa sózi bolsa alǵıs kórinisinde jumsaladı. Qarǵış hám duwa kórinisinde qubla dialekt aymaǵında qollanıladı. Qarǵış – qanday da bir is-háreket penen yamasa ayılǵan orınsız sóz benen bir adamnıń kewline tiygende yaki bolmasa birewdi narazı qılǵanda sol narazı bolǵan adam tárepinen kewline tiygen adamǵa qarata ayılatuǵın unamsız tilek, alǵıs onıń ulıwma qarama-qarsısı bolıp, birewdiń mıtájın pitkergende, járdem bergende ya

etken xızmetimiz benen kewlinen shıqqanda razı bolǵan adam tárepinen ayıtılatuǵın eń jaqsı tilek. Bul qatarlar arqalı másláhát, aqıl-keńes beriwde qarǵısh, duwa antonimleri qollanılǵan.

Zeynep aytur, sózi buldur bilseniz,

Dárd dawa áylep qabul qılsańız,

Dawa qılǵan shuldur, jawap berseńiz,

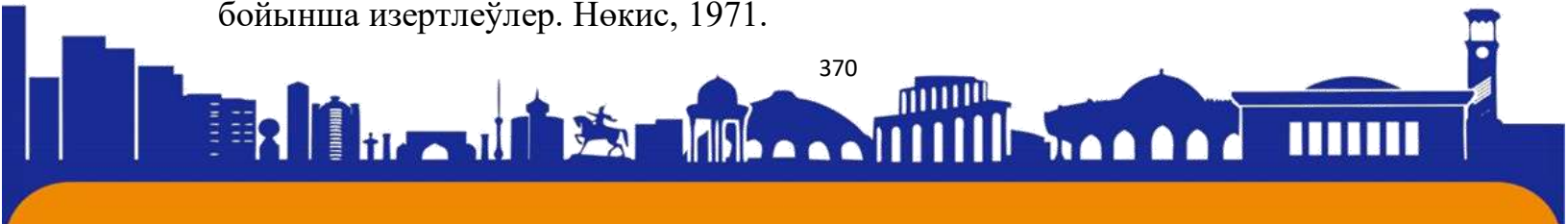
Hárgiz ózi kelmes, turıp izlesin [6].

Dárd sózi tuwra mánisinde adamnıń densawlıǵındaǵı bar bolǵan qanday da bir kesellikti bildirse, dawa sózi sol kesellikke em bolatuǵın dári yamasa soǵan uqsas emdi ańlatadı. Jası úlkenler: *Dártlige dawa, qástege shıpa bergeyseń...*, – dep óz pátiyalarında qollanadı. Al awıspalı mánide bolsa, dárt – adamnıń kewlindegi bir sheshimi joq mashqala ya bolmasa janın qıynap atırǵan juwabı joq bolǵan sorawlar, jazdırılmaytuǵın túyinler, dawa sol mashqala, soraw, túyinlerge sheshim. Mısaldaǵı dárd, dawa sózleri tuwra mánisinde emes, adamnıń psixologiyalıq halatın súwretlew ushın awıspalı mánisinde kelgen.

«Ramuz shax» dástanında mısallarda keltirilip ótilgen leksikalıq antonimler qollanılǵan. Antonimlerdiń dástanda qollanılıwı dástan syujetine, kompoziciyasına ótkirlik, kúsheytiwshilik mánilerin berip kelgen. Eger qarama-qarsı mánili sózlerdi bir qatarda yamasa bir qaharmannıń tilinde qollanbay, onıń tek unamlı mánili komponentin qollanǵanda tásirliklik, emocional-ekspressivlik biraz hálsiz bolar edi. Antonim sózlerdi parallel qollanıw arqalı qaharmanlar aytayın degen pikirler ótkirlikke iye bolıp kelgen. Sonday-aq, dástan tilindegi antonim sózlerdiń ayırımları házirgi qaraqalpaq tilinen biraz fonetikalıq hám leksikalıq ózgeshelikke iye bolıp kelgen, qaraqalpaq tiliniń qubla dialektine tán birlikler qollanılǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дәстанының лексикасы». Кандидатлық диссертациясы. Нөкіс. 1992.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкіс, 1990.
3. Бекбергенов А. Синонимлер хэм антонимлер. Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. Нөкіс, 1971.

ISSN (E): 2181-4570 RESEARCHBIB IMPACT FACTOR: 6,4 / 2023 SJIF(2023)-3,778; 2024: 5.073
VOLUME-2, ISSUE-5

4. Бердимуратов Е. Әдебиі тилдің функциональлық стиллеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
5. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 52-том. – Нөкис: «Илим», 2012.
7. Қудайбергенов М., Баширов Т. Қарақалпақ тили антонимлеринің қысқаша сөзлиги. Нөкис, 1995.
8. Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983.
9. Хожанов Ш. Қарақалпақ тилиндеги антонимия қубылысы, Нөкис, «Билим», 2017.

